

ВІТЧИЗНЯНА ДЕМОГРАФІЧНА КРИЗА З ПОГЛЯДУ ПОЛІТЕКОНОМІЇ¹

© 2019 ТІТЕНКО Л. В., КУШНІР Л. Л.

УДК 330.101.8
JEL Classification: P26

Тітенко Л. В., Кушнір Л. Л.

Вітчизняна демографічна криза з погляду політекономії

Стаття являє собою авторське дослідження ключових аспектів сучасної демографічної кризи в Україні. Дослідження виконане на теоретичній платформі політекономічного підходу й охоплює події періоду 1993–2018 рр. Дослідники тлумачать масштабну депопуляцію населення країни як головний результат її розвитку за період у чверть століття та задаються питанням щодо соціальних причин цього процесу. Мета статті – виявити головні соціальні причини регресу у демографічному розвитку країни. З ціллю виявлення головних причин демографічного регресу в Україні у статті приведено ключові характеристики природного та міграційного руху населення, його економічної активності, захворюваності, причин смертності та девіантної поведінки. Автори доводять, що провідна соціальна причина демографічної кризи в Україні криється у механізмі надмірного соціального розшарування суспільства, що перешкоджає розкриттю потенціалу людського капіталу нації та її руху до соціального прогресу. На думку авторів, означений механізм підтримує антисоціальний спосіб збагачення привілейованої меншості і згубний для більшості суспільства спосіб самовідтворення бідності, надвисокої захворюваності та смертності. Автори статті переконують, що демографічну кризу в Україні можна подолати, підпорядкувавши економічний курс держави вирішенню проблеми демографічного розвитку країни.

Ключові слова: демографічна криза, людський капітал, олігархічна економіка, соціальний розвиток.

DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2019-1-141-148>

Бібл.: 26.

Тітенко Людмила Валеріївна – кандидат економічних наук, викладач, Кіровоградський кооперативний коледж економіки і права імені М. П. Сая (вул. В'ячеслава Чорновола, 13, Кропивницький, 25006, Україна)

E-mail: lvtitenko@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4219-4494

Кушнір Леонід Леонідович – кандидат економічних наук, доцент, науковий співробітник, науково-дослідний відділ новітньої історії, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського (вул. Конституції, 2, Полтава, 36020, Україна)

E-mail: llkushnir@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6705-2348

УДК 330.101.8
JEL Classification: P26UDC 330.101.8
JEL Classification: P26

Тітенко Л. В., Кушнір Л. Л. Отечественный демографический кризис с точки зрения политэкономии

Статья представляет собой авторское исследование ключевых аспектов современного демографического кризиса в Украине. Исследование выполнено на теоретической платформе политэкономического подхода и охватывает события периода 1993–2018 гг. Исследователи толкуют масштабную депопуляцию населения страны как главный результат её развития за период в четверть века и задаются вопросом относительно социальных причин этого процесса. Цель статьи – выявить главные социальные причины регресса в демографическом развитии страны. С целью выявления главных причин демографического регресса в Украине в статье приведены ключевые характеристики естественного и миграционного движения населения, его экономической активности, заболеваемости, причин смертности и девиантного поведения. Авторы доказывают, что ведущая социальная причина демографического кризиса в Украине кроется в механизме чрезмерного социального расслоения общества, которое препятствует раскрытию потенциала человеческого капитала нации и её движению к социальному прогрессу. По мнению авторов, обозначенный механизм поддерживает антисоциальный способ обогащения привилегированного меньшинства и губительный для большинства общества способ самовоспроизводства бедности, сверхвысокой заболеваемости и смертности. Авторы статьи убеждают, что демографический кризис в Украине можно преодолеть, подчинив

Titenko L. V., Kushnir L. L. The Domestic Demographic Crisis in the Context of Political Economy

The article is the author's study of key aspects of the current demographic crisis in Ukraine. The study is carried out on the theoretical platform of the political economy approach and covers the events of the period 1993–2018. Researchers interpret the large-scale depopulation of the country's population as the main result of its development over the period of a quarter of a century and consider the social causes of this process. The aim of the article is to identify the main social causes of the regress in the demographic development of the country. In order to identify the main causes of the demographic regress in Ukraine, the article presents the key characteristics of the natural and migratory movement of the population, its economic activity, morbidity, causes of high mortality and deviant behavior. The authors prove that the leading social cause of the demographic crisis in Ukraine lies in the mechanism of excessive social stratification of the society, which hinders the unlocking of the potential of human capital of the nation and its movement towards social progress. According to the authors, the mentioned mechanism supports the antisocial way of enriching the privileged minority and the destructive for most of the population way of self-reproduction of poverty, ultrahigh morbidity and mortality. The authors of the article argue that the demographic crisis in Ukraine can be overcome by directing the state's economic course towards solving the problem of the country's demographic development.

Keywords: demographic crisis, oligarchic economy, social development, human capital.

¹ У порядку обговорення. Авт.

экономический курс государства решению проблемы демографического развития страны.

Ключевые слова: демографический кризис, олигархическая экономика, социальное развитие, человеческий капитал.

Библ.: 26.

Титенко Людмила Валериевна – кандидат экономических наук, преподаватель, Кировоградский кооперативный колледж экономики и права имени Н. П. Сая (ул. Вячеслава Черновола, 13, Кропивницкий, 25006, Украина)

E-mail: lvtitenko@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4219-4494

Кушнир Леонид Леонидович – кандидат экономических наук, доцент, научный сотрудник, научно-исследовательский отдел новейшей истории, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского (ул. Конституции, 2, Полтава, 36020, Украина)

E-mail: llkushnir@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6705-2348

В епоху запаморочення вітчизняного суспільства ідеологією неолібералізму вдаватися до політекономічного аналізу проблеми демографічного розвитку країни – справа складна. Проте до цього спонукає не лише професійний обов'язок науковця і виключна актуальність цієї драматичної теми, але й громадянська позиція авторів. Масштабні втрати людських ресурсів, яких країна зазнала в останні 25 років, непомітно переросли у реальну загрозу відтворенню українського етносу, сягнули критичної маси в сегменті кваліфікованих науковців, спеціалістів, робітників, чим серйозно похитнули демографічний чинник розвитку її економіки на перспективу. Нині події, що наповнили період у чверть століття, відійшли в історію, і це дозволяє тлумачити їх у розрізі процесу й оцінювати за наслідками.

Архіскладна демографічна ситуація, що має місце у нашій Вітчизні на цей час, значною мірою є результатом становлення в ній теперішньої олігархічної системи господарства. За висновками авторитетних зарубіжних організацій, у тому числі і керівництва Світового банку [5], ця система фактично заблокувала доступ більшості населення до економічних можливостей, здатних розкрити потенціал людського капіталу в країні. Як результат, відбувалося її швидке відставання за рівнем розвитку від усіх сусідніх країн, надто за макроекономічними і соціальними показниками, що стало особливо помітним у ХХІ ст. Так, у передвоєнний 2013 р. ВВП України складав у розрахунку на душу населення лише 8,8 тис. дол., тоді як у Румунії – 18,6 тис., а в Польщі – 23,3 тис. дол. [14, с. 3]. Зрозуміло, що з того моменту суттєвих змін на краще не сталося.

Процес укорінення в країні олігархічної економіки супроводжувався значним зниженням рівня і погіршенням умов життя більшості її громадян, призвів до посилення негативних демографічних тенденцій, спричинив розгортання у державі масштабної демографічної кризи, проявився у катастрофічному погіршенні кількісних і якісних характеристик населення. При цьому, як констатують фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, «тривалий час серйозність і кризовий характер демографічної ситуації в країні глибоко не осмислювалися владними структурами і авторитетними політичними

Библ.: 26.

Titenko Lyudmila V. – Candidate of Sciences (Economics), Lecturer, Kirovohrad Cooperative College of Economics and Law named after M. P. Sai (13 Viacheslav Chornovil Str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine)

E-mail: lvtitenko@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4219-4494

Kushnir Leonid L. – Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor, Research Associate, Research Department of Modern History, Poltava Museum of Local Lore named after Vasyl Krychevskyi (2 Konstytutsii Str., Poltava, 36020, Ukraine)

E-mail: llkushnir@ukr.net

ORCID: 0000-0001-6705-2348

силами» [21, с. 6], що вказує на дійсний горизонт їх стратегічного мислення.

На відміну від останніх, вітчизняна наука завжди глибоко переймалася (і переймається) пошуком шляхів нормалізації демовідтворювальних процесів у нашій країні та розробкою наукових рекомендацій щодо цього. Правда, суб'єкти реальної політики не поспішають скористатися її думкою у практиці державного управління, що вкрай несприятливо позначається на українській дійсності.

Найчастіше до розгляду теми людського розвитку та його кризового характеру в Україні вдавалися демографи на чолі з Е. Лібановою, а також геополітики, економісти, соціологи, філософи, серед яких В. Горбулін, О. Гладун, М. Козловець, О. Симончук, М. Шульга та ін. Її висвітлення у вітчизняних наукових виданнях вказує на домінування двох теоретичних платформ, з позицій яких автори публікацій трактують причини кризи, її динаміку та прогностичні наслідки. Абсолютна більшість вітчизняних фахівців (незалежно від їх професійного спрямування) досліджують процес відтворення населення в Україні переважно на засадах формального статистичного опису. У їхніх судженнях щодо пояснення причин і перебігу цього процесу превалує теоретична платформа неоліберального толку, більш відома як *неокласичний підхід / аналіз*, основними аспектами пізнання в межах якої є природний і міграційний рух населення, його економічна активність і безробіття.

Автори відносно меншої кількості публікацій, торкаючись різних аспектів розвитку демографічної ситуації в Україні, фрагментарно характеризують її через соціальні виміри: класовий / становий, майновий, професійний, електоральний тощо. Розгляд демографічних процесів через призму соціальних вимірів є ознакою теоретичної платформи, відомої в економічній науці як *політекономічний підхід / аналіз*.

Проте концептуальні монографічні дослідження про демографічний розвиток в Україні, виконані на теоретичній платформі цього підходу, на цей момент нам невідомі. Однак без комплексного аналізу соціальних аспектів демографічних зрушень, що відбуваються в Україні нині, їх наукова картина не може вважатися повноцінною.

Мета цієї статті – виявити головні соціальні причини регресу у демографічному розвитку України, спираючись на положення політекономічного підходу; оцінити наслідки демографічної кризи для народу, економіки країни і держави та викласти міркування щодо їх подолання. Автори статті не претендують на всебічний аналіз усіх аспектів кризи, а лише ключових у поясненні її поширення.

Навряд чи знайдеться сьогодні економіст, який візьметься стверджувати, що існування ринкового господарства можливе поза масовим виробництвом і збутом товарів, поза зростанням чисельності або ж купівельної спроможності населення. Своєю чергою, зростання чисельності населення (в загальному випадку) і підвищення рівня його добробуту та купівельної спроможності (в обов'язковому порядку) є цілком очікуваним наслідком успішного розвитку системи суспільного господарства, об'єктивним критерієм поліпшення в ній соціально-економічних умов життя.

Характерним у цьому відношенні є приклад бурхливого розвитку капіталізму і демографічний злет, що спостерігався в Україні XIX – початку XX ст. Так, наприклад, у 1793 р. на момент переходу Південно-Західного краю² від Речі Посполитої до Росії його населення складало 2,5 млн осіб, за переписом 1897 р. тут мешкало 9,6 млн осіб, а на 1 січня 1912 р. – 12,5 млн [24, с. 5]. Тобто лише за 120 років людність краю зросла у 5 разів. Зрозуміло, що уряд царської Росії не практикував заходів з демографічного розвитку малоросійських губерній. Дався взнаки бурхливий розвиток капіталізму у тогочасній країні, наслідком якого став контрастний прояв причинно-наслідкового зв'язку в системі «економіка – населення». Певну роль зіграла тоді і традиція багатодітності, характерна для тогочасних українських родин і втрачена нині через соціальні негаразди перехідної доби.

Проте демографічна ситуація в теперішній країні є діаметрально протилежною до описаної, що змушує бити на сполох. За суто арифметичними підрахунками, упродовж 25 років (з 1993 до 2018) населення України скоротилося з 52,2 млн осіб до 42,4 млн, тобто на 9,8 млн (або на 18,8 %) [15, с. 29]. За останніми прогнозами для України до 2060 р., у випадку збігу найкращих гіпотез по параметрах природного і міграційного руху, її населення зменшуватиметься і сягне прогнозованої позначки в 37,1 млн осіб. У випадку реалізації найгірших гіпотез очікується скорочення населення до 28,3 млн осіб [9, с. 78]. Якщо ж оперувати середнім прогнозним показником, то на початок 2060 р. чисельність мешканців країни сягне рівня у 32,7 млн осіб, тобто порівняно з 2018 р. скоротиться ще на 9,7 млн осіб [15, с. 29] і становитиме 62,6 % від рівня 1993 р. Інакше кажучи, за неповних 70 років (від 1993 до 2060) країна може втратити 37,4 % населення.

Особливе занепокоєння викликає прогноз зменшення чисельності базової етнічної групи – українців. За матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., на момент його здійснення в країні проживало 37,5 млн українців (77,8 % від загальної чисельності її населення). Прогнозувалося, що впродовж наступних 25 років (від 2001 до 2026)

їх чисельність може зменшитися до 32,9 млн осіб, тобто на 12,3 % [10, с. 133, 138]. Однак події 2014 р. і їх подальший розвиток суттєво скорегували перебіг демографічних процесів в Україні, і реальні показники скорочення цієї етнічної групи, очевидно, будуть значно вищими.

Які ж фактори «сприяють» фатальному регресу у демографічному розвитку нації і чи дійсно вони є непоборними? Спробуємо відповісти на ці питання, спираючись на теоретичні засади політекономічної платформи.

На відміну від умоглядної моделі перехідної економіки, над абстрактним образом якої добрий десяток років трудилися кращі зарубіжні і вітчизняні економісти-теоретики, в Україні оформилася реальна система так званої олігархічної економіки. Нині невеличка група найзаможніших осіб володіють кількома великими галузями суспільного господарства і змагаються за державну владу та за контроль над державним бюджетом. Водночас колосальне число вітчизняних домогосподарств підтримують своє споживання за рахунок мізерних доходів від праці, різних видів символічної за розміром соціальної допомоги та грошових переказів від родичів-заробітчани із-за кордону.

Звісно, країну похитнув затяжний економічний експеримент з перебудови суспільного господарства, що катастрофічно позначився на статках населення, на його природному і міграційному русі, на репродуктивній поведінці. «Сприяли» цьому і численні провали у проведенні економічних реформ, що методично покривалися за рахунок зниження життєвого рівня малозабезпеченого населення. У результаті на передвоєнний 2013 р. особисте споживання населення України у розрахунку на одну особу становило всього лише близько 3 тис. дол. на рік. На той момент це було у 2 рази менше, ніж у Румунії, і в 2,5–2,7 рази менше, ніж у Польщі, Туреччині й Росії, не кажучи вже про Чехію, Італію й інші напрямки трудової міграції українців [14, с. 15, 16]. Нині, за даними ООН, за межею бідності живе 80 % українців [23, с. 481], що однозначно вказує на соціальні причини демографічного регресу у розвитку країни та об'єктивно розкриває причини «стиснення» її демографічного потенціалу.

Глибоко переконані, ці причини криються не стільки в особливостях динаміки вітчизняної економіки як такої, скільки в механізмі соціального класоутворення і теперішній соціальній структурі українського суспільства, розвиток якого відбувається в атмосфері знецінення людяності і моралі, а від того – і знехтування життям людини. При цьому залежність нинішнього демографічного розвитку країни сьогодні некоректно зводити до радянського спаду, оскільки більше чверті століття він визначається власною державною політикою, іде з нею, так би мовити, пліч-о-пліч.

Головною причиною падіння нашої країни в демографічну прірву вбачається спосіб привласнення національного багатства і критична деформація системи перерозподілу національного доходу, що підтримує аморальний механізм збагачення упривілейованої меншості та нищівний для решти суспільства механізм самовідтворення бідності, злиднів, надвисокої захворюваності і смертності. За оцінками журналу «Новое время», в 2017 р. активи 100 найбагатших українських родин склали 26,7 млрд дол. США [17], що порівнянне майже з 24 % ВВП України, виробленого того ж

² Південно-Західний край – у Російській імперії XIX–XX ст. частина Західного краю, збірне найменування трьох губерній Правобережної України – Волинської, Подільської та Київської.

року [25]. При цьому біля 45 % суми вказаних активів належало лише 5 родинам, доходи яких зростають значно вищими темпами, ніж зростає національна економіка загалом чи доходи більшої частини бізнесу і решти населення. За оцінками ж Інституту економіки РАН на передвоєнний 2013 р. [11, с. 27–28], вартість активів, що перебувають у власності Золотої сотні найбагатших українських родин, набагато вища і цілком порівнянна з 61 % ВВП країни. При цьому, за даними вказаної академічної установи, половина вартості цих активів належить всього лише чотирьом родинам.

На колосальну поляризацію в доходах різних верств українського суспільства вказують і авторитетні міжнародні експерти. Так, за оцінкою очільників Світового банку, на яких посилається газета «Економічна правда» [5], у 2017 р. сукупна вартість активів трьох найбагатших осіб в Україні перевищувала 6 % ВВП її економіки, що майже вдвічі більше аналогічного показника в Росії, втричі – у Польщі, та більше, ніж учетверо, – у США. Починаючи з 2007 р. відношення частки доходу найбагатших людей України до її ВВП майже не змінювалося, що й «обмежило доступ до економічних можливостей, здатних повністю розкрити потенціал людського капіталу» [5], – йдеться у дослідженні Світового банку.

У 2018 р. порівняно з 2017 р. темп приросту статків 100 найбагатших родин України знову збільшився – з 33 % до 43 %. Вони багатіють у 12 разів швидше, ніж зростає ВВП країни. На цей момент Золота сотня наших співвітчизників зосереджує у своїх руках 37,5 млрд дол. США, що порівнянне з половиною державного боргу країни [18]. Яка ж мета існування цього соціального класу?

Економічні мотиви крихітної верстви наших найзаможніших співвітчизників не становлять таємниці. Ще фундатор інституціоналізму Т. Веблен [1] констатував, що представники заможного класу зовсім не так реагують на суспільні виклики, як інші люди, бо їх ніщо до цього не спонукає. За Т. Вебленом, так званий бездіяльний клас схильний до розкішного життя і практично індиферентний до проблем більшості. Його зацікавленість полягає у тому, щоби все залишалося так, як є, оскільки у будь-якому відході від існуючого економічного порядку він убачає для себе загрозу збитків [1, с. 213]. З метою власного збагачення український бездіяльний клас беззастережно експлуатує найману працю мільйонів родин, природні ресурси країни, гасла десятків політичних партій, але досі не зріс до того рівня моральної відповідальності, щоби взяти на себе завдання вирішення амбітних цілей суспільного розвитку, задекларованих у конституційних нормах.

Натомість решта населення країни (а це абсолютна його більшість), швидше за все, скептично ставиться до самої можливості реалізації в Україні конституційної норми щодо соціальної держави, про яку тут йдеться. В умовах жорсткої повсякденної реальності вона виживає за рахунок мізерної, економічно невмотивованої заробітної плати, перебивається продуктом натурального господарства, вирощеним на присадибних ділянках, і вбачає єдиним виходом із цього становища виїзд за кордон на заробітки.

Як інститут, бездіяльний клас сприяє поширенню консервативних настроїв серед низів, позбавляючи їх, наскільки можливо, засобів до існування й зменшуючи у та-

кий спосіб їх споживання, а отже, і потенційну енергію настільки, що вони стають нездатними до напруги, необхідної, щоб навчитися нового способу мислення та засвоїти його як звичку. Нагромадження багатства на верхніх щаблях соціальних сходів припускає нестатки на більш низьких щаблях. «Хоча це твердження банальне, але значні злигодні серед маси народу, де б це не мало місце, є серйозною перешкодою нововведенню» [1, с. 212], – констатує Т. Веблен, і тим самим ніби змальовує нашу теперішню українську дійсність.

Якщо слідувати логіці такого підходу, то всі зміни, що відбуваються нині в Україні, спрямовані на підтримку рівня життя заможної меншості та одночасно на збереження механізму самовідтворення збіднілої більшості. Природно, це виступає фундаментальним обмеженням для розвитку й соціального зростання основної маси її населення. Ще далі у сенсі такого пояснення дійсності просунувся наш сучасник Е. Райт [26, с. 37–50], професор Вісконсинського університету, який розглядає бідність не як наслідок політичної короткозорості чи браку знань про напрямки соціального реформування, а безпосередньо як результат зацікавленості певних політичних кіл в одержанні вигоди від її існування.

Діаметрально протилежною є природа відчуження і консервативних настроїв серед представників більшості теперішнього українського суспільства. Для багатьох із них шлях до нинішнього убогого матеріального становища був шляхом на соціальну Голгофу. Внаслідок зтяжненого економічного експерименту мільйони громадян – науковців, інженерів, кваліфікованих робітників, вчителів, лікарів, представників творчих професій втратили на цьому шляху свої соціальні ніші. Їхні знання, професійний досвід виявилися непотрібними. Як результат, маргіналізація охопила цілі соціальні групи, представники яких опинилися на соціальному узбіччі у становищі жебраків [22, с. 36–37].

Широкі маси українського населення охопило усебічне відчуження, приватний інтерес став превалювати над суспільним, а у донедавна цілісній спільноті виокремилися два пересічні світи – багатіїв і бідноти, між якими практично відсутній діалог і постійно жевріє загроза громадянського протистояння. За підрахунками О. Симончук, що спираються на класову схему Е. Райта, сукупна частка класу власників в Україні становить лише 2,3 %, що значно менше, ніж у середньому в країнах Східної (14,5 %) і Західної (13,0 %) Європи. Отже, абсолютну більшість зайнятого населення в Україні (97,7 %) складає сектор найманих працівників [12, с. 67–68], простіше кажучи, незаможних.

Як констатує з цього приводу О. Пасхавер [8, с. 18], з роками негативне ставлення населення України до соціальних результатів здійсненої приватизації лише зростає, при цьому, застерігає М. Шульга [22, с. 442], між багатими і бідними поглиблюється не лише соціальна прірва, але й наростає ненависть. Нечисленна група осіб, перерозподіливши активи, що становлять національне багатство, й увійшовши до влади, поставила собі на службу основний потік доходів в економіці, чим позбавила решту населення країни гідних умов життя і мотивації до високопродуктивної праці.

Економічна система держави не стала від цього функціонувати ефективніше, а розвиток її соціальної сфе-

ри зазнав не лише глибокого і ганебного регресу, але й моральної деградації.

Звичним поясненням бідності в Україні стало визнання її причин в самих бідних або в особливій культурі, коли бідним приписуються утриманські настрої, лінощі, дармоїдство, нерациональне споживання. Серед головних причин девіантної поведінки населення називаються масове пияцтво і наркоманія (так, ніби вони існують самі собою і не пов'язані із загальною соціальною атмосферою в країні), а заможний очільник уряду може дозволити собі цинічну тезу, що українці бідують, бо, мовляв, не хочуть працювати.

Вражаючи поляризація у доходах різних груп населення України швидко розгорнулася в об'єктивно структуровану економічну нерівність. Якщо наприкінці 1980-х рр. в СРСР розрив у доходах 10 % найбагатших і 10 % найбідніших родин становив 2,5–3 рази, то після проведення приватизації державної власності в Україні він став сягати 15–20 разів [22, с. 28]. Як наслідок, нині за рівнем добробуту населення Україна належить до найбіднішої двадцятки країн світу [19]. Таке нищівне збіднення суспільства законірно живить фундаментальну суперечність у відносинах праці і капіталу, що в умовах України виконує роль своєрідного вибухового заряду сповільненої дії.

Вдаючись до термінології ядерної фізики, «критичної маси», ці відносини сягнули ближче до середини 2000-х рр., коли вперше знайшли свій вихід у революції 2004 р. І в цьому немає ані крихти випадковості. У свідомості більшості громадян країни її теперішня економічна система асоціюється з образом несправедливого соціального ладу, у якому крихта найбільших власників нехтує потребами абсолютної більшості громадян, тривіально зневажає їх людську гідність. Від цього почуття справедливості, що є ментальною характеристикою будь-якого людського суспільства, лише загострюється.

Нині суспільне життя в Україні будується на зовсім інших духовних і моральних цінностях, на плюралізмі світоглядів й ідеологій. Якщо раніше головною цінністю для українця завжди була праця, то тепер – особистий успіх. Девальвація праці як вищої самоцінності у суспільній свідомості й підміна трудових ідеалів на рівні економічної політики ідеалами наживи й прибутку стали одними з основних причин соціально-економічної кризи. На цьому тлі розвивається моральна деградація суспільства. Вона стала масовою і пронизує всі соціальні шари та групи. Взаємне потурання, зниження моральних вимог людей один до одного в усіх ланках офіційних і неофіційних відносин стали повсюдним. Девіантна поведінка перетворилася на буденну норму для великої маси людей [22, с. 443–444].

З оформленням невеличкої групи найбільших власників і багатомільйонного конгломерату декласованого елемента (зубожілих, безробітних, криміналітету, наркотично залежних, волоцюг) вітчизняне суспільство отримало постійну загрозу соціального вибуху, що таїть у собі можливість катастрофічних наслідків як для економіки України, так і для її державності. Загальновідомий факт: коли окремі особистості або ж більші групи людей відділяються від розвиненого промислового суспільства й опиняються в оточенні, що перебуває на більш низькому рівні розвитку, або ж потрапляють до більш примітивних за своїм характером економічних умов, «то стає очевидним їхне

швидке повернення до того духовного стану, яким відрізняється хижацький тип людини» [1, с. 207]. Надмірна фізична праця, недоїдання, хвороби та безнадійність майбутнього заважають прогресу не менше, ніж розкішне життя заможного класу, і в цьому, безумовно, криється біда для нашого суспільства.

Проте питання солідарності і взаємодії основних соціальних груп населення має першочергове значення для демографічного розвитку нашої країни. Можна лише уявити, який синергетичний ефект могло би мати вітчизняне суспільство в результаті їх цивілізованого соціального партнерства в економіці, приклади чого із заздирістю спостерігаємо у зарубіжжі. Могло би мати, але, на жаль, досі не має, бо, як точно підмітив професор В. Дергачов, йому бракує еліти розвитку, «для якої державні інтереси з опорою на незатребуваний людський капітал були б вище корпоративних, радикально націоналістичних та особистих» [4, с. 38]. Як результат, трансформаційні реформи, що тривали в Україні упродовж 1991–2013 рр., обернулися однією із найбільш руйнівних соціальних катастроф у її новітній історії, що в черговий раз знайшла свій вихід у революції 2014 р.

На фоні цих соціально суперечливих реформ та двох народних революцій в Україні зросли покоління молоді, які фактично ще не жили в умовах політично й економічно стабільного суспільства, що, звісно, не могло не відбитися на їх світогляді, а тим більше на життєвій перспективі. Про це важко писати, але якої свідомої громадянської позиції і репродуктивної поведінки можна очікувати від людей, які постійно живуть в умовах стресу, невпевненості у завтрашньому дні, а то і просто впроголодь. Ці умови ведуть до деградації системи життєвих цінностей і як результат до ослаблення цінності інституту сім'ї.

Як показав час, в Україні ні практика фінансового захоплення до створення сім'ї та виховання дітей, ні деяке покращення можливостей зайнятості та рівня доходів для молоді не сприяли виходу на бажаний рівень народжуваності – 2,0–2,1 дитини на жінку. Нині спостерігається стаала тенденція до реалізації моделі однодітної сім'ї, що з переходом її у традицію загрожує фіксацією народжуваності в Україні на низькому рівні на тривалий час [9, с. 75]. Тому на порядку денному має стояти перетворення економіки в інтересах родини з дітьми.

Достеменно відомо, що бідність, ризик соціального відторгнення, психологічна атмосфера напруги, стрес і переживання у поєднанні з їх затьямним характером становлять пряму загрозу здоров'ю нації. Про те, що на параметрах природного руху населення країни позначається безробіття, зрозуміло само собою. Свого часу американські дослідники Р. Ходсон і Т. Суліван виявили, що зростання рівня безробіття на 1 % (за умови збереження його на цьому рівні протягом 6 років) призводить до зростання показників загальної смертності на 2 %; кількості суїциду – на 4; кількості вбивств – на 5,7; кількості ув'язнених – на 4 %; кількості хворих, що лікуються у психіатричних клініках, – на 4 % [13, с. 236].

Не підлягає сумніву, що і в теперішній Україні соціальні негаразди є основним чинником значного зростання захворюваності і смертності її населення, поширення злочинності, алкоголізму, наркоманії та самогубств. Український несприятливий тренд, що укоренився в країні за роки по-

літичної й економічної нестабільності, перш за все, демонструє динаміка показників смертності її населення.

Провідне місце у переліку причин смерті в країні займають серцево-судинні захворювання, здебільшого інфаркти й інсульти. Медики-науковці зазначають, що злидні, стрес є одними із факторів їх розвитку. Якщо впродовж 1970–1975 рр. на хвороби системи кровообігу в Україні припадало 52,2–57,2 % летальних випадків, то в період 2005–2016 рр. їх питома вага у переліку причин смерті зросла відповідно з 62,5 % до 67,2 % [6, с. 7, 13; 29, с. 25, 27, 275]. Для прикладу, в 2004 р. у США серцево-судинні захворювання були причиною смерті в 36,3 % випадків, у країнах Євросоюзу – в 42 % випадків. В Україні ж смертність від цієї групи хвороб у два рази вища, ніж у Польщі, втричі більша, ніж у Греції, в чотири рази перевищує рівень Німеччини і в шість разів – Франції [7, с. 23].

Соціально-економічна нестабільність, зубожіння населення, невпевненість і відсутність перспективи у майбутньому, звернення до психоактивних речовин стали потужними деструктивно-дестабілізуючими та соціально обумовленими стресогенними чинниками, що мають за медико-соціальні наслідки алкоголізм, наркозалежність, психічні розлади здоров'я, суїцид. За показником споживання алкоголю на одну особу Україна посідає 6-те місце у десятці найбільш питущих країн світу. Упродовж 2015–2016 рр. на 1,6 % зросла захворюваність на хронічний алкоголізм. Щороку на 8 % зростає наркоманія. Це один із найвищих показників у світі. Не обнадіює рівень суїциду: на 2012 р. – 17,8 випадків на 100 тис. населення. Для прикладу, того ж року в країнах ЄС цей показник становив 10,2 [23, с. 133, 480–483].

Очевидно, що головні причини високої захворюваності, смертності і девіантної поведінки населення України мають соціальне походження. Життєве середовище, що в нього занурена переважна більшість населення нашої країни, стало агресивним, непридатним для існування людини. Звідси і поширення захворювань, яке вітчизняні науковці-медики пов'язують із зубожінням населення, зростанням вартості лікарських засобів, а в сільській місцевості – зі зменшенням доступу до кваліфікованої медичної допомоги.

Ці й інші архіскладні аспекти демографічного розвитку сучасної України логічно підводять до питання про стан та ефективність використання її людських ресурсів. Не буде перебільшенням сказати, що на цей момент вітчизняна статистика не має точних цифр ні щодо дійсної чисельності населення в країні, ні щодо реального масштабу зайнятості в її економіці, ні щодо тієї частини вітчизняної робочої сили, яка нині працює за рубежом. Олігархічна приватизація й використання влади для збагачення стали суспільною нормою і заблокували доступ для більшості населення країни до економічних можливостей, здатних розкрити потенціал її людського капіталу. За чверть століття, що минули від початку ринкових реформ, в Україні вирости покоління молоді, які не мають можливості будувати довгострокові плани успішного існування в рідній країні і масово вдаються до трудової міграції за кордон.

З 2014 р. Україна переживає нову потужну хвилю зовнішньої міграції, – 5-ту в історії українського етносу. За даними Голови Європейського Конгресу Українців Я.

Хортяні [20], за останні 20 років з України вже виїхало 10–15 % її громадян, і нині за кордоном працює 5–8 млн українців. Деякі оселилися там назавжди, інші плекають надію на повернення. Не обнадіюють і прогнози щодо міграційних намірів: 65 % українців у віці 14–30 років бажають залишити країну, 83 % офісних працівників розглядають варіант працевлаштування за кордоном, 2/3 українських студентів, які навчаються в іноземних вишах, не готові повернутися до України [20]. Такі цифри ставлять Україну в один ряд із найбільшими світовими експортерами робочої сили. Для країни, що опинилася у такій складній демографічній ситуації, – це колосальні втрати виробництва, хоча більші доходи для родин. Сьогодні в країні зроблено майже все для спрощення процедури виїзду українських заробітчани за кордон та, на жаль, не зроблено нічого суттєвого для формування достойних умов праці і гідного життя населення в самій Україні.

Висновки. Якщо оперувати поняттями теорії ігор, то нині демографічний потенціал України перебуває у зоні катастрофічного ризику. Ця ситуація унікальна для держави, яка на початку ринкових реформ мала колосальні можливості для людського розвитку і політичну підтримку більшості своїх громадян. Проте не так сталося, як хотілося. Нині доводиться констатувати демографічну кризу як головний соціальний результат розвитку країни за період у чверть століття.

Масштабна депопуляція українського етносу в кордонах власної держави – це історично безпрецедентний феномен, що ставить безліч питань щодо соціальних причин його розвитку зокрема та класової природи системної кризи у нашому суспільстві загалом. Теперішнє політичне керівництво країни цілком самокритичне, коли стверджує, що за кілька останніх років українська держава просунулася шляхом реформ далі, ніж за весь попередній період незалежності [16]. Проте навіть зовнішні критики України зауважують, що відновлення після тривалої соціально-економічної і політичної кризи зажадає не тільки часу, але й поліпшення якості управління, оновлення інститутів, відтворення інвестиційного клімату, що в сукупності можна буде назвати «другим стартом трансформації України» [3]. До того ж ні вітчизняні економісти, ні зарубіжні аналітики не ставлять питання, що українська олігархічна верхівка фактично не зацікавлена у створенні умов для розкриття потенціалу людського капіталу в країні. У цьому сенсі і теперішня демографічна криза, і гнітючий стан бідності більшості населення країни виступають очевидним підтвердженням цієї незацікавленості.

Нині можна з повною відповідальністю констатувати: не виплекавши моральної політичної і господарської еліти, яка би орієнтувалася на справедливість як найвищу соціальну цінність, українське суспільство ніколи не збудує ні соціального ринкового господарства, ні усталеного економічного порядку і надалі рухатиметься у демографічну прірву. Найгірніше розчарування викликає та обставина, що саме демографічний чинник, який, зі слів академіка В. Горбуліна, є «чи не найбільш важливим чинником українських національних цінностей...» [2, с. 22], досі так і не став ні стрижнем консолідації цих цінностей, ні засобом єднання інтересів різних соціальних груп українського населення. Але будемо сподіватися, що обов'язково стане.

Переконані, занурення проблеми демографічного розвитку країни у соціальний контекст не лише розкриває причини та реальну природу теперішньої демографічної кризи в Україні, але й вказує шлях до виходу з неї. Подолання кризи у перспективі цілком можливе з підпорядкуванням економічного курсу держави вирішенню проблеми демографічного розвитку країни. Це автоматично потягне за собою вирішення решти складних проблем. Отже, можливість своєрідного суспільного договору щодо створення умов гідного життя для більшості населення країни все ще існує. Це дозволяє сподіватися, що народ України обов'язково вистойть – вистойть і зміцніє, якщо не змарнує свій історичний шанс на соціально орієнтований економічний порядок. Тож нині слід актуалізувати не завдання реформування економіки як такої, а завдання її націлення на створення гідних умов для людського розвитку, на розкриття потенціалу людського капіталу в країні, на відновлення й укріплення довіри громадян до власної держави, теза про самоцінність якої не замінить прагнення нації до соціального прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веблен Т. Теория праздного класса / общ. ред. В. В. Мотылева. М. : Прогресс, 1984. 367 с.
2. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2010. 288 с.
3. Григорьев Л. М., Буряк Е. В., Голяшев А. В. Второй старт трансформации украинской экономики? *Вопросы экономики*. 2014. № 9. С. 30–52.
4. Дергачев В. Анатомия растраниженной независимости. *Мир перемен*. 2014. № 4. С. 29–45.
5. Калачова Г. Статки трьох найбагатших українців перевищують 6 % ВВП країни – Світовий банк // *Економічна правда*. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/02/6/645028/>
6. Коваленко В. М., Дорогой А. П. Серцево-судинні хвороби: медично-соціальне значення та стратегія розвитку кардіології в Україні. *Український кардіологічний журнал*. 2016. Дод. 3. С. 5–14.
7. Коваленко В. М., Дорогой А. П., Сіренко Ю. М. Хвороби системи кровообігу у структурі смертності населення України: міфи і реальність. *Український кардіологічний журнал*. 2013. Дод. 4. С. 22–29.
8. Пасхавер О. Великому капіталу не вигідно втратити такий об'єкт, як незалежна країна. *Український журнал*. 2008. № 7–8. С. 18–21.
9. Позняк О. В., Шевчук П. Є. Демографічні перспективи України до 2060 року. *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 1 (21). С. 72–84.
10. Позняк О. В., Шишкіна Л. Я., Свінцицький В. В. Прогнозування етнічного складу населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2008. № 1 (9). С. 132–140.
11. Россия и Украина: вопросы социально-экономического развития в контексте взаимных отношений: Научный доклад / под общ. ред. Л. Б. Вардомского. М. : Ин-т экономики РАН, 2013. 60 с.
12. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе // *Украинское общество в европейском пространстве* : монография / ред. Е. Головаха, С. Макеев. Киев : Фолиант, 2007. С. 33–104. 273 с.
13. Современные Соединённые Штаты Америки: энциклопедический справочник / ред. Г. А. Арбатов. М. : Политиздат, 1988. 542 с.
14. Социально-экономический кризис на Украине. Аналитический доклад / [Л. М. Григорьев, А. В. Голяшев, Е. В. Буряк]. М. : Аналитический центр при Правительстве РФ, 2014. 50 с.
15. Статистичний щорічник України за 2017 рік / Державна служба статистики України / за ред. І. Є. Вернера. Київ : Август Трейд, 2018. 540 с.
16. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради від 20 вересня 2018 року. Засідання десяте. URL: <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6900.html>
17. Топ-100 найбагатших українців. Статки найбагатших українців почали різко зростати. URL: <https://magazine.nv.ua/ukr/journal/2767-journal-no-39/top-100-bogatuh.html>
18. Топ-100 найбагатших українців. Статки найбагатших українців ростуть у 12 разів швидше, ніж ВВП країни. URL: <https://magazine.nv.ua/ukr/journal/3284-journal-no-39/top-100-najbahatshikh-ukrajintsiv.html>
19. Україна за рівнем добробуту увійшла в останню двадцятку країн світу. URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayina-zarivnem-dobrobutu-uviyshla-v-ostannyu-dvadcyatku-krayin-svitu-291427_.html
20. Хортяні Я. Починаючи з 2013 року ми можемо говорити про 5-ту хвилю еміграції українців, яка під час війни на Сході набирає обертів. URL: <http://pmv.ugcc.org.ua/latest-news/item/469-khortiani-pochynaiuchy-z-2013-roku-my-mozhemohovoryty-pro-5-tu-khvyliu-emihratsii-ukraintsiv-iaka-pid-chasviiny-na-skhodi-nabyraie-obertiv.html>
21. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. Київ : АДЕФ-Україна, 2008. 256 с.
22. Шульга М. О. Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні. Київ : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. 448 с.
23. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік / МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». Київ, 2017. 516 с.
24. Ярошевич А. И. Очерки экономической жизни Юго-Западного Края. Вып. VI. Общій очерк [экономической жизни Юго-Западного Края]. Киев : Тип. А. М. Пономарева, 1913. 21 с.
25. World Bank Group. URL: <http://www.worldbank.org>
26. Wright E.O. *Interrogating Inequality. Essays on Class Analysis, Socialism and Marxism*. London ; New York : Verso, 1994. 288 p.

REFERENCES

- Dergachev, V. "Anatomiya rastranzhirennoy nezavisimosti" [Anatomy of squandered independence]. *Mir peremen*, no. 4 (2014): 29-45.
- Grigorev, L. M. et al. *Sotsialno-ekonomicheskiiy krizis na Ukraine. Analiticheskiiy doklad* [The socio-economic crisis in Ukraine. Analytical report]. Moscow: Analiticheskiiy tsentr pri Pravitelstve RF, 2014.
- Grigorev, L. M., Buryak, Ye. V., and Golyashev, A. V. "Vtoroy start transformatsii ukrainskoy ekonomiki?" [The second start of the transformation of the Ukrainian economy?]. *Voprosy ekonomiki*, no. 9 (2014): 30-52.
- Horbulin, V. P., and Kachynskiy, A. B. *Stratehichne planuvannia: vyrishennia problem natsionalnoi bezpeky* [Strategic planning: solving national security problems]. Kyiv: NISD, 2010.

- Kalachova, H. "Statky tryokh naibahatshykh ukrainsiv perevyshchuiut 6 % VVP krainy - Svitovyi bank" [The figures of the three richest Ukrainians exceed 6 % of the country's GDP - the World Bank]. *Ekonomichna pravda*. <https://www.epravda.com.ua/news/2019/02/6/645028/>
- Khortiani, Ya. "Pochynaiuchy z 2013 roku my mozhemo hovoryty pro 5-tu khvyliu emihratsii ukrainsiv, yaka pid chas viiny na Skhodi nabyraie obertiv" [Starting in 2013, we can talk about the fifth wave of Ukrainian emigration, which is gaining momentum during the war in the East]. <http://pmv.ugcc.org.ua/latest-news/item/469-khortiani-pochynaiuchy-z-2013-roku-my-mozhemo-hovoryty-pro-5-tu-khvyliu-emihratsii-ukrainsiv-i-aka-pid-chas-viiny-na-skhodi-nabyraie-obertiv.html>
- Kovalenko, V. M., and Dorohoi, A. P. "Sertsevo-sudynni khvoroby: medychno-sotsialne znachennia ta stratehiia rozvytku kardiologii v Ukraini" [Cardiovascular diseases: medical and social significance and strategy of cardiology development in Ukraine]. *Ukrainskyi kardiologichnyi zhurnal*, attachment 3 (2016): 5-14.
- Kovalenko, V. M., Dorohoi, A. P., and Sirenko, Yu. M. "Khvoroby systemy krovoobihu u strukturi smertnosti naselennia Ukrainy: mify i realnist" [Diseases of the circulatory system in the mortality structure of the population of Ukraine: myths and reality]. *Ukrainskyi kardiologichnyi zhurnal*, attachment 4 (2013): 22-29.
- Paskhaver, O. "Velykomu kapitalu nevyhidno vtratyty takyi ob'ekt, yak nezalezna kraina" [It is not profitable for big capital to lose such an object as an independent country]. *Ukrainskyi zhurnal*, no. 7-8 (2008): 18-21.
- Pozniak, O. V., and Shevchuk, P. Ye. "Demografichni perspektyvy Ukrainy do 2060 roku" [Demographic prospects of Ukraine until 2060]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, no. 1 (21) (2014): 72-84.
- Pozniak, O. V., Shyshkina, L. Ya., and Svintsitskyi, V. V. "Prohnozuvannia etnichnoho skladu naselennia Ukrainy" [Forecasting the ethnic composition of the population of Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, no. 1 (9) (2008): 132-140.
- Rossiia i Ukraina: voprosy sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya v kontekste vzaimnykh otnosheniy: Nauchnyy doklad [Russia and Ukraine: Issues of Socio-Economic Development in the Context of Mutual Relations: A Scientific Report]. Moscow: In-t ekonomiki RAN, 2013.
- "Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady vid 20 veresnia 2018 roku. Zasadannia desiate" [Transcript of the plenary session of the Verkhovna Rada of September 20, 2018. Sitting tenth]. <https://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/6900.html>
- Shchorichna dopovid pro stan zdorovia naselennia, sanitarno-epidemichnu sytuatsiiu ta rezultaty diialnosti systemy okhorony zdorovia Ukrainy. 2016 rik* [Annual report on the state of health of the population, the sanitary-epidemic situation and the results of the health care system of Ukraine. 2016 year]. Kyiv: MOZ Ukrainy, DU «UISD MOZ Ukrainy», 2017.
- Shliub, simia ta ditorodni orientatsii v Ukraini* [Marriage, family and childbirth orientation in Ukraine]. Kyiv: ADEF-Ukraina, 2008.
- Shulha, M. O. *Dreif na uzbichchia. Dvadsiat rokov suspilnykh zmin v Ukraini* [Drift on the roadside. Twenty years of social change in Ukraine]. Kyiv: TOV «Drukarnia «Biznespolihraf», 2011.
- Simonchuk, Ye. "Klassovyie struktury v sravnitelnoy perspektive" [Class structures in comparative perspective]. In *Ukrainskoye obshchestvo v yevropeyskom prostranstve*, 33-104. Kyiv: Foliant, 2007.
- Sovremennyye Soyedinennyye Shtaty Ameriki: entsiklopedicheskiiy spravochnik* [Modern United States of America: Encyclopedic Reference]. Moscow: Politizdat, 1988.
- Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2017 rik* [Statistical Yearbook of Ukraine for 2017]. Kyiv: Avhust Treid, 2018.
- "Top-100 naibahatshykh ukrainsiv. Statky naibahatshykh ukrainsiv pochaly rizko zrostaty" [Top 100 richest Ukrainians. The stakes of the richest Ukrainians began to grow sharply]. <https://magazine.nv.ua/ukr/journal/2767-journal-no-39/top-100-bog-atuh.html>
- "Top-100 naibahatshykh ukrainsiv. Statky naibahatshykh ukrainsiv rostut u 12 raziv shvydshe, nizh VVP krainy" [Top 100 richest Ukrainians. The stakes of the richest Ukrainians grow 12 times faster than the GDP of the country]. <https://magazine.nv.ua/ukr/journal/3284-journal-no-39/top-100-najbahatshikh-ukrajinsiv.html>
- "Ukraina za rivnem dobrobutu uviishla v ostanniuh dvadtsiatku krain svitu" [Ukraine has reached the level of prosperity in the last twenty countries of the world]. https://dt.ua/UKRAINE/ukrayina-za-rivnem-dobrobutu-uviiishla-v-ostannyuh-dvadsyatkukrayin-svitu-291427_.html
- Veblen, T. *Teoriya prazdnogo klassa* [Theory of the idle class]. Moscow: Progress, 1984.
- World Bank Group. <http://www.worldbank.org>
- Wright, E. O. *Interrogating Inequality. Essays on Class Analysis, Socialism and Marxism*. London; New York: Verso, 1994.
- Yaroshevich, A. I. *Ocherki ekonomicheskoy zhizni Yugo-Zapadnago Kraya. Vypusk VI. Obshchiiy ocherk [ekonomicheskoy zhizni Yugo-Zapadnago Kraya]* [Essays on the economic life of the South-Western Region. Issue VI. General essay [of the economic life of the South-Western Region]]. Kyiv: Tipografiya A. M. Ponomareva, 1913.